

„Amit a szellem évszázadokig építget,
azt az erőszak napok alatt semmivé tesz.
De a romokból mindig új élet sarjad.“

CSÍKY GÁBOR

A BETHLEN COLLEGIUM ACADEMICUM TERMÉSZETTUDOMÁNYI GYŰJTEMÉNYEINEK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főiskola története

A török hódoltság Magyarországot három részre szakította, melynek keleti részét, Erdélyt a kálvinista reformáció hódította meg. A XVII. században itt fejlődtek ki a neves református, főiskolai szintű, — gyulafehérvári, kolozsvári és marosvásárhelyi kollégiumok. Az erdélyi fejedelemség megszervezése, az új államszervezet kiépítése szükségessé tette megfelelő, képzett értelmiség nevelését. Ennek érdekében hozta létre *Bethlen Gábor* (1580-1629), Erdély legnagyobb fejedelme a nevét viselő, és ma is fennálló kollégiumot székhelyén, Gyulafehérvárott, az 1622. évi kolozsvári országgyűlés határozata alapján.

Az egyházi jellegű iskolák, így a Collegium Bethlenianum is elsősorban a papnevelés, tanár- és tanítóképzés céljait szolgálta, s ezért az oktatás központjában a teológia és filozófia tárgyak álltak. A tudománykedvelő Bethlen a vallási nevelés mellett azonban a „szabad tudományok” tanítását is fontosnak tarotta, mert tudta, hogy az államügyek intézésében szükség van „tudós” emberekre is. Ennek érdekében külföldi, német professzorokat hívott meg akadémiaja oktatóinak.

Az első professzorok munkája indította meg a főiskola életét Gyulafehérvárott, s kezük nyomán egy új értelmiségi nemzedék jött létre, melynek legnagyobb alakja a magyar művelődés és tudományosság úttörője, *Apáczai Csere János* (1625-1659) a kollégium tanítványa, majd tanára volt.

Bethlen Gábor utódai alatt hanyatlásnak indult a kollégium. II. Rákóczi György (1621-1660) fejedelem törökellenes politikája kiváltotta a kollégium első katasztrófáját. 1658-ban a betörő tatárhordák feldúlták Gyulafehérvárt, leégett a kollégium is. — A tatárdúlás után 1662-ben *Apafi Mihály* (1632-1690) fejedelem Gyulafehérvárról a védettebb Nagyenyedre helyezte át és végleges helyén építette fel Bethlen kollégiumát. Ettől kezdve a város és az iskola története szorosan összefonódott. A kollégium nagyenyedi korszaka első részének (1662-1711) kiemelkedő egyénisége volt *Pápai Páriz Ferenc* (1649-1716). Tanársága alatt a kollégiumot újabb csapás érte: a Rákóczi-szabadságharc folyamán az osztrák csapatok feldúlták és kirabolták Nagyenyed városát.

Az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűntével (1711) a katolikus Habsburg-uralom kezdetben nemigen kedvezett a kálvinista iskoláknak. A továbbiakban azonban már nyugalmasabb idők következtek a XVIII. század folyamán. A Bethlen főiskola eme III. korszaka (1711-1849) már egy virágzó időszakot jelentett, melyben a főiskola működését néhány neves tanár fémjelezte. Így *Vásárhelyi Tőke István* (1700?-1768), az első hazai kísérleti fizika tankönyv szerzője (1736), *Ajtai Abód Mihály* (1704-1776) régiségtan és történelem tanár,

Herepei Ádám (1756-1814) tanár, egyházi író, *Benkő Ferenc* (1745-1816) tanár, a kollégium múzeumának megalapozója és *Köteles Sámuel* (1770-1831) filozófus, tanár.

A Bethlen kollégium III. korszakának egy újabb magyar tragédia vetett véget: az 1848/49-es szabadságharc alatt Erdélyben, a románok magyarellenés pusztítása és vérengzése. 1849. január 8. éjjelén a hegyilakó román mókók megtámadták Nagyenyedet: a várost felgyújtották, a kollégium leégett, a gyűjtemények elpusztultak. Nagyenyed 5000 lakosából 1000 a gyilkosok dühének lett az áldozata. Az újjáépítésben főszerepet játszott gróf *Mikó Imre* (1805-1876) művelődéspolitikus, a kollégium főgondnoka, aki felkarolta egész Erdély református közoktatásának ügyét. Ezek után az 1867-es kiegyezéssel kezdődő alkotmányos korszak fellendülésében a kollégium újból virágzásnak indult. 1888-ban felavatták a kollégium új épületét. Az 1869. július 6-án kelt egyházkerületi határozat viszont megszüntette a teológiai tanszéket Nagyenyeden. Ezzel a Bethlen Kollégium 275 évi működés után megszűnt főiskola lenni.

A múzeumi gondolat megvalósulása a Bethlen-főiskolán (Benkő Ferenc szerepe és jelentősége)

A Bethlen-főiskola főfeladata volt az erdélyi magyar kálvinista értelmiség kialakítása. Ennek érdekében a tudományos nevelés szükségessé tette egy könyvtár, továbbá tudományos gyűjtemények létesítését. A könyvtárra már az alapító Bethlen Gábornak gondja volt és arra áldozott is. Ami tudományos gyűjtemények avagy szertárak létezését illeti, valószínű, hogy a XVII. században a kollégiumi oktatás még nem kívánhatta meg számottevő gyűjtemények létesítését. A fizikai kísérleti eszközök beszerzése viszont már megkezdődött, amint az *J.H. Bisterfeld* (1605-1655) német professzor, továbbá *Pápai Páriz Ferenc* (1649-1716) fizikai kísérleteiről szóló adatok alapján feltételezhető. Feltehető, hogy régiségek és ritkaságok kollekciói, úgyszintén természettudományi jellegű kisebb gyűjtemények is létrejöttek, mindezek a háborús pusztítások következtében azonban megsemmisültek.

A XVIII. század első felében Erdélyben is megnőtt a régiségek, a természeti tárgyak, a természettudományok iránti érdeklődés és kisebb-nagyobb gyűjtemények keletkeztek egyes iskolákban. Az erdélyi kollégiumokban a fizika, majd a természetrajz tanításának a század második felében történt bevezetése tette szükségessé ilyen jellegű gyűjtemények létesítését. Ezek a tanítást szolgálták.

A Bethlen-főiskolán Bisterfeld professzor 1629-1655 között még philosophia címen tartotta kísérletező fizikai előadásait. Az ő kései utóda volt *Vásárhelyi Tőke István*, aki megírta és 1736-ban kiadta az első magyar kísérleti fizika tankönyvet, „*Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis*” címen. *Szilády Zoltán* (1878-1947) tanár szerint könyvéből kitűnik, hogy nemcsak fizikát, hanem „historia naturálist”, vagyis természetrajzt is tanított.

A XVIII. század folyamán különböző magángyűjtemények is gyarapították a kollégium gyűjteményeit. Ezek között említésre méltó *Borosnyai Nagy Márton* orvos hagyatéka, melyben orvosi könyvek, oklevelek mellett egy herbárium is volt erdélyi növényekkel. Jelentősebb volt *Ajtai Abód Mihálynak*, a kollégium rector-professzorának az adománya, aki az iskolára hagyta gazdag könyvtárát és értékes éremgyűjteményét. Végül is e század folyamán a fentiekén kívül különböző tárgyak, így régiségek, ritkaságok, természeti tárgyak tömege gyűlt össze. Ezeknek a század második felében történt szakszerű elrendezése és elkülönítése után alakult ki a főiskola múzeuma a század utolsó évtizedében. Így valósult meg a múzeumi gondolat a Bethlen Kollégiumban.

A nagyenyedi múzeum tulajdonképpen megalapítójának és megszervezőjének *Benkő Ferenc* et (1745-1816), a kollégium természetrajz professzorát tekintjük. Az ő érdeme, hogy Nagyenyeden 1796-tól természetrajzi múzeumról beszélhetünk. A múzeum kialakulását főképpen a Linné-féle rendszer megismerése, a természettudományok nagyarányú fellendülése, az iskolákba behatoló tudományos szemlélet, valamint a Mária Terézia korabeli iskolareform segítette elő.

Kisbaconi *Benkő Ferenc* tanulmányait a Bethlen-kollégiumban kezdte, majd enyedi pappá avatása után 1780-tól a jénai és a göttingai egyetemen folytatta. Göttingában *J.F. Gmelin* professzor ásványtani előadásait hallgatta, aki felhívta figyelmét *Abraham Werner* nek, a freiburgi Bányászati Akadémia professzorának „*Von den äusserlichen Kennzeichen der Fossilien* (1774)” című ásványtani könyvére. Ezt 1782-ben lefordította magyarra és hazatérése

után, 1784-ben kiadta Kolozsvárott. Bizonyára Göttingában ismerhette meg a múzeumi gyűjtésnek és magának a múzeumnak pedagógiai és tudományos jelentőségét.

Az 1783-84. években beutazta egész Erdélyt, megtekintette a korabeli gyűjteményeket Kolozsvárott, Marosvásárhelyt és Nagyszebenben. Bejárta Erdély régi híres bányavidékeit és tapasztalatairól később „Egy kis hazabéli utazás” című útirajzában számolt be. Mindezek után megírta és 1786-ban megjelentette Kolozsvárott főművét, az első önálló magyar nyelvű ásványtant, „Magyar Mineralogia, azaz a kövek s értzek tudománya” címen, melyben az ásványvilágot a *Werner*-iskola szellemében ismertette, de már a hazai viszonyok és példák alapján.

Benkő Ferencet 1790-ben, már mint ismert embert hívták meg a nagyenyedi kollégiumba, ahol haláláig működött. Itt a természetrajz-földrajzi tanszék professzoraként az ásványtan mellett az állattan, a növénytan és a földrajzot tanította. Tanári működésének döntő jelentősége az, hogy a természettudományokat írásban és szóban elsőként közvetítette és művelte magyar nyelven.

Benkő Ferenc múzeumi katalógusából kitűnik, hogy a gyűjteményt 1790-től gyarapító adományok között a legjelentősebb gróf *Bethlen Gergely*nek, a kollégium főgondnokának az adománya volt. Bethlen Gergely 1796. szeptember 11-én Kolozsvárott kelt levelében tudatta Benkő Ferencel „*Mineralogica Collectio*”-jának megküldését s ezzel ezt a gazdag — 2000 darabot meghaladó, túlnyomórészt ásványokból továbbá ősmaradványokból álló — gyűjteményt Benkő Ferenc „*naturalis historiae professor*” gondjaira bízta, aki ezt mint „*Bethleniana Mineralogica*” „*Collectio*”-t három tékában külön helyezte el. Ez alapozta meg az ásvány-földtani gyűjteményt. Így nyílt meg Nagyenyeden 1796-ban a főiskola 1775-ben épített „új kollégiuma” épületében a „*Raritatum et Rerum Naturalium Museum*”, a ritkaságoknak és természeti dolgoknak „gyűjteményes háza”, vagyis múzeuma. Ez volt Erdélyben és valószínűleg egész Magyarországon az első nyilvános jellegű múzeum. A múzeum természettudományi anyaga Benkő F. halálakor, 1816-ban kései utóda, Szilády Zoltán szerint mintegy 12 000 darabból állott, melynek több, mint felét (kb. 6500 db.) az ásványföldtani tár adta.

Benkő Ferenc utóda *Baritz János* orvos volt, ő tanította a természetrajzot 1837-ig, haláláig, de múzeumi munkásságának nem maradt nyoma, Benkő F. elárvult múzeuma 20 év alatt nem gyarapodott. Baritz J. utóda ifj. *Zeyk Miklós* (1810-1854) kiemelkedő tanáregyenység volt. Elsősorban zoológus volt, de az ásványtant is ő tanította. Mindent elkövetett a leromlott természetrajzi gyűjtemény és a szakkönyvtár megújításáért. Ennek érdekében tanársegédi státust harcolt ki és ezt volt tanítványával, Jancsó Józseffel töltötte be. Zeyk

INSCRIPTIONES
VEL TITVLI

THEATRI

AMPLISSIMI, COMPLECTENTIS

rerum vniuersitatis singulas materias et
imagines eximias. ut idem recte quoque dici possit:

Promptuarium artificiosarum miraculosarumque rerum, ac omnium,
rari thesauri et pretiosæ suppellectilis, structuræ atque picturæ,
quæ hic simul in theatro conquiri consuluntur, ut eorum
frequenti inspectione tractationeque, singularis aliqua
rerum cognitio et prudentia admiranda,
cito, facile ac tuto comparari
possit. autore Samuele à

QVICCHEBERG BELGA.

MONACHII

Ex Officina Adami Berg typographi.
Anno M.D.LXV.

Cum gratia et priuilegio Cæsareo.

Quiccheberg „Theatrum amplissimum” című 1565-ben Münchenben (Monachi) megjelent könyvének címlapja

Miklós a kor tudományos követelményei szerint teljesen újjászervezte a múzeum természetrajzi gyűjteményeit. Asszisztensével együtt bejárta Erdélyt és igen értékes gyűjtőmunkát végzett. Működését és a kollégium életét törték derékba az 1848/49-es harci események, amikor is a város, a kollégium és múzeuma elpusztult. A forradalom után próbálta menteni és helyreállítani amit lehetett, de 1854-ben fiatalon elhunyt.

A szabadságharc után, a század második felében, két férfiúnak köszönhetette a legtöbbet a múzeum, Herepei Károlynak és Elekes Károlynak. *Herepei Károly* (1817-1906) a selmeci Bányászati Akadémián tanult, így ásvány-földtani ismeretek birtokában került a kollégiumba 1855-ben, ahol az ásványtan és kémia tanításával, továbbá az ásványtár vezetésével bízták meg. Ugyanakkor *Jancsó Józsefet* (1821-1873) a növény- és állattár őrévé nevezték ki. Mindketten megkezdék lerombolt táraik újjáépítését. Jancsó J. halála után 1873-ban *Elekes Károly* (1844-1910) vette át az állat- és növénytár vezetését és emellett mindkét tantárgyat ő tanította.

A múzeum 1886-ban költözött át a kollégium új épületébe és 1888-ban nyitották meg. 1896-ban Herepei K. nyugdíjba vonulása után Elekes K. átvette az ásvány-földtani tár vezetését is. Utóda 1903-ban *Szilády Zoltán* (1878-1947) zoológus lett, aki az egész természetiek tára vezetését és fejlesztését végezte. Ennek eredményeképpen a természetrajzi gyűjtemény a világháború kezdetekor 45 000 darabból állt. A gyűjtéssel egyidejűleg végezte a múzeum anyagának tudományos feldolgozását és közlését is.

Benkő Ferenc, a „*historia naturalis*” professzorára, a múzeumalapítóra emlékeztünk. Életműve a nagyenyedi múzeum, az első erdélyi és magyar természeti tár 1849-ben megsemmisült ugyan, de szelleme ma is él, mint a múzeumi gondolat, törekvés hazai ébresztője és úttörője. Ez sugárzik az 1790-ben, a nagyenyedi kollégium dísztermében megtartott székfoglaló beszédéből is, amikor váratlanul és rendhagyóan latin helyett magyarul szólalt meg, mire a gyülekezetben a meglepetés, majd öröm moraja kelt: „A Teremtő két könyvet adott kezünkbe, a kegyelemnek könyvét és a természetnek könyvét. A Biblia mellé tartozik tehát a természet kincses házának megismerése.” Ez volt hitvallása és üzenete az utókornak.

Irodalom

- Bajkó M. /1976/: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. - Budapest.
- Benkő F. /1800/: Parnassusi időtöltés, Hetedik darab. Enyedi ritkaságok. - Kolozsvár.
- Bisztray Gy. /1941/: Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat. - In: Bisztray Gy.-Szabó T.A.-Tamás L. /szerk./: Erdély magyar egyeteme, Kolozsvár. 25-138.
- Csíkó G. /1968/: Benkő Ferenc tudomány- és művelődéstörténeti jelentősége. - Földtani Közöny, 98. 271-276.
- Csíkó G. /1988/: Benkő Ferenc és a magyar mineralógia kezdetei. - Földtani Tudománytörténeti Évkönyv, 11. 213-236.
- Csíkó G. /1991/: The origin and development of the natural-scientific collection of the Bethlen Collegium Academicum. In: Museums and Collections in the History of Mineralogy, Geology and Paleontology in Hungary /Annals of the History of Hungarian Geology, Special Issue 3/. Budapest, 423-440.
- Csíkó G. /1994/: A Bethlen Collegium Academicum természettudományi gyűjteményeinek kialakulása és fejlődése. - In: Kecskeméti T.-Papp G. /szerk./: Tanulmányok a magyar földtudományi gyűjtemények történetéről. Budapest, 391-404.
- Jakó Zs. /1988/: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka /1622-1658/. Korunk Évkönyv, 1973. 89-100.
- Jancsó E. /1966/: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. In: Jancsó E.: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 96-175.
- Kosáry D. /1980/: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest. Magyar Minerva V. - 1915, Budapest.
- id. Nagy G. /1947/: A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményeinek története. - Kolozsvár.
- P. Szatmáry K. /1868/: A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. - Nagy-Enyed.
- Schenk J. /1920/: Zeyk Miklós élete és működése. Aquila, 27. 71-86.
- Szigethy L. /1926/: A nagyenyedi Bethlen-kollégium története. In: Lukinich I. /szerk./: Nagyenyedi album. Budapest, 139-168.
- Szilády Z. /1904/: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. Nagyenyed.
- Szilády Z. /1911/: Benkő Ferenc, az első magyar mineralógus. Természettudományi Közöny, 43. 256-267.
- Szilády Z. /1926/: Az első magyar múzeum. A Bethlen-kollégium gyűjteményei. - In: Lukinich I. /szerk./: Nagyenyedi album. Budapest, 211-224.
- Vita Zs. /1942/: Nagyenyed szerepe az erdélyi magyar kulturális életben. - Erdélyi Helikon, 15. 515-521.
- Vita Zs. /1957/: A nagyenyedi kollégium múzeumának kialakulása és fejlődése. - In: Bodor A. et al. /szerk./: Emlékkönyv Kelemen Lajos születése 80. évfordulójára. Kolozsvár, 614-629.
- Vita Zs. /1983/: Művelődés és népszolgálat. - Bukarest.
- Vita Zs. /1986/: Az enyedi kohó. - Budapest.